

ks. Wojciech Zyzak¹

<https://orcid.org/0000-0002-7756-1303>; wojciech.zyzak@upjp2.edu.pl

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

Wolność chrześcijańska w życiu i przepowiadaniu bł. Jerzego Popiełuszki

Streszczenie

Wolność należy do istotnych pojęć duchowości chrześcijańskiej. Wolność była też ważnym wymiarem życia i nauczania bł. ks. Jerzego Popiełuszki. Autor artykułu analizuje wolność w filozoficzno-teologicznym i kulturowym wymiarze, głównie jako wolność „do” czegoś i wolność „od” ograniczeń. Te wymiary są splecione z analizą wolności w sensie narodowym i politycznym.

Słowa kluczowe: wolność, religia, wiara, męczeństwo

Abstract

Christian Freedom in Life and Sermons of Blessed Jerzy Popiełuszko

Freedom constitutes an essential idea in the Christian spirituality. Freedom was also an important dimension in the life and teaching of blessed Jerzy Popiełuszko. The author of the article analyzes freedom in the philosophical-theological and cultural dimension, mainly as freedom „to” something and freedom „from” limits. These dimensions are interwoven in the analysis of freedom in the national and political sense.

Keywords: freedom, religion, faith, martyrdom

---

¹ Ks. Wojciech Zyzak – ur. 1969 roku w Żywcu, prof. dr hab., od 1993 roku kapłan diecezji bielsko-żywieckiej; rektor Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie (2014–2020). Zainteresowania naukowe: duchowość laikatu, duchowość kapłańska, mistyka karmelitańska, duchowość zmartwychwstańców. Najważniejsze publikacje: *Zjednoczenie z Bogiem w życiu Ojca Pio (Francesco Forgione). Studium na podstawie jego pism*, Kraków 2000; *Fundamentalna rola wiary w życiu i pismach świętej Teresy Benedykty od Krzyża (Edyty Stein)*, Kraków 2005; *Co mam czynić, aby osiągnąć życie wieczne? Duchowość chrześcijańska na świeckiej drodze życia*, Kraków 2008; *Kapłaństwo prezbiterów. Studium nauczania Jana Pawła II*, Kraków 2010; *Spirituality according to Edith Stein*, Kraków 2018.

Wolność jest jednym z najważniejszych pojęć w duchowości, o czym świadczy fakt, że znalazło miejsce w jednotomowym *Leksykonie duchowości katolickiej*². Wolność była też istotnym wymiarem życia i nauczania bł. ks. Jerzego Popiełuszki. Znany polski filozof Klemens Szaniawski, pisząc o kazaniach Błogosławionego wygłoszonych w kościele św. Stanisława Kostki, wyraził to w następujący sposób:

Msze za Ojczyznę były i są publicznym upomnieniem się o wartości podeptane a drogie, wartości potrzebne każdemu z nas jak chleb i powietrze. Prawda i wolność są wśród nich głównymi. Nie znam przypadku, by głos podniesiony w ich obronie brzmiał tak dobitnie i czysto jak głos kapłana wygłaszającego homilie w kościele żoliborskim. Nic dziwnego, że budził tak silny rezonans w sercach słuchaczy³.

W swoim nauczaniu ks. Popiełuszko przypominał fundamentalne prawdy na temat wolności w wymiarze indywidualnym i społecznym. Emblematyczne pod tym względem jest jego kazanie z 29 stycznia 1984 roku, w którym podkreślił, że prawdziwa wolność jest darem Boga, pierwszą cechą człowieczeństwa i szczególnym znakiem obrazu Bożego w człowieku. Jest nie tylko darem dla jednostki, ale też zadaniem w wymiarze społecznym, stąd obowiązek upominania się o nią dla tych, którzy są jej niewinnie pozbawieni⁴. Poniższe refleksje wskażą na najważniejsze aspekty wolności w życiu i nauczaniu Błogosławionego w wymiarze teologicznym, religijnym, kulturowym, społecznym, politycznym i historycznym.

1. Wolność w życiu bł. ks. Jerzego Popiełuszki

Z postawą prawdziwej wewnętrznej wolności w życiu ks. Jerzego spotykamy się od najwcześniejszych lat jego dorosłego życia. Charakterystyczna jest jego nieugięta postawa świadectwa wiary w wojsku. W jednym z listów do ks. Czesława Miętka w 1967 roku tak ją opisywał:

---

² Por. W. Słomka, *Wolność*, w: *Leksykon duchowości katolickiej*, red. M. Chmielewski, Lublin–Kraków 2002, s. 917–920.

³ J. Popiełuszko, *Bóg i Ojczyzna*, Warszawa 1984, s. VII.

⁴ Por. J. Popiełuszko, *Kazania 1982–1984*, Warszawa 1992, s. 136.

Okazałem się bardzo twardy, nie można mnie złamać groźbą ani torturami. [...] Zaczęło się od tego, że dowódca plutonu kazał mi zdjąć z palca różaniec na zajęciach przed całym plutonem. Odmówiłem, czyli nie wykonałem rozkazu. A za to grozi prokurator. Gdybym zdjął, wyglądałoby to na ustępstwo. Sam fakt zdjęcia to niby nic takiego. Ale ja zawsze patrzę głębiej⁵.

Nie dziwi więc fakt, że później problem wolności i zniewolenia stanowił istotny aspekt jego duszpasterskiej działalności. Sprowadzała się ona głównie do sprawowania Mszy św. w intencji Ojczyzny, do modlitwy, nauczania i indywidualnego wsparcia dla pozbawionych wolności. Znamienny jest tekst Maryjnej litanii z 30 maja 1982 roku, w której wiele wezwań dotyczy wolności. Wystarczy wspomnieć następujące: Matko uwięzionych, Matko zmuszanych do podpisywania deklaracji niezgodnych z sumieniem, Matko dzieci tęskniących za uwięzionymi matkami i ojcami, Matko Polski niepodległej⁶.

Jednak najbardziej znanym przejawem działalności ks. Popiełuszki są kazania, w których upominał się o wolność w wymiarze indywidualnym i wspólnotowym. Pytany o rosnącą popularność jego kazań ks. Popiełuszko wyjaśnił ją w kluczu wolności:

Mówię to, co ludzie myślą i co mi wypowiadają, często bardzo osobiście, nie mają odwagi, nie mają możliwości wypowiedzenia się głośno. Ja to mówię, gdy uznaję, że jest to prawda, że to powinno być znane ludziom, że w tej intencji trzeba się modlić⁷.

Istnieje wiele świadectw działalności duszpasterskiej ks. Jerzego, które mówią o wyzwaniu z uczucia nienawiści, z chęci odwetu wobec tych, którzy krzywdzili. Znamienny jest fragment jednego z listów do Błogosławionego:

Wielebny Księżę Jerzy, pragnę gorąco podziękować za to, że nauki Księdza oczyszczają moje serce od złych i mściwych myśli, jakie żywię do ludzi źle mi czyniących⁸.

---

⁵ *Listy, rękopisy, notatki*, w: M. Kindziuk, *Jerzy Popiełuszko. Biografia*, Kraków 2018, s. 839.

⁶ Por. J. Popiełuszko, *Kazania 1982-1984*, s. 43n.

⁷ M. Kindziuk, *Matka świętego. Poruszające świadectwo Marianny Popiełuszko*, Kraków 2012, s. 132.

⁸ M. Kindziuk, *Jerzy Popiełuszko. Biografia*, s. 331.

O wewnętrznym wyzwoleniu mówi też kolejne świadectwo zaczerpnięte z listu do tego kapłana:

Niejednokrotnie byłem świątkiem, jak w czasie wygłaszanej homilii wzruszenie wśród wiernych przejawiało się łzami w ich oczach. Człowiek po wysłuchaniu Mszy świętej opuszczał kościół jakiś silniejszy, odporniejszy na trudy dnia codziennego. Odrywał się od rzeczywistości. Wierzył, że doczeka się lepszego jutra. I to wszystko zawdzięczał Księdzu, Jego słowom. Wiara, Nadzieja i Miłość odżywały po słowach Księdza nawet wśród tych, którzy o tych prawdach już zapomnieli, a nawet być może przestali w nie już wierzyć⁹.

Były więzień internowania pisał do ks. Popiełuszki 2 listopada 1982 roku:

Kiedy – już na wolności, w ostatnią niedzielę października poszedłem na Mszę świętą celebrowaną przez Księdza w kościele świętego Stanisława Kostki, przeżyłem to, czego doświadczyliśmy zawsze w czasie Mszy odprawianej w obozach: poczucia wyzwolenia i nadziei. Wyzwolenia od natrętnego i niszczącego kłamstwa i nadziei na to, że prawda o naszym losie, naszych marzeniach i pragnieniach, ta prawda, którą Polska dwa lata temu głośno przemawiała, i o której dziś musi milczeć – ponownie objawi się w życiu publicznym¹⁰.

Odważna działalność duszpasterska narażała ks. Jerzego na różnego rodzaju represje ze strony aparatu państwowego. Zdawał sobie sprawę z zagrożenia uwięzieniem i już 28 grudnia 1982 roku zapisał w pamiętniku:

Był u mnie ks. bp Kraszewski prosząc, abym wybył na parę dni, bo jest rozkaz aresztowania mnie po Mszy św.¹¹.

Przecucia sprawdziły się w sposób tragiczny, gdy został porwany i zginął męczeńską śmiercią 19 października 1984 roku. Do 30 października tegoż roku, czyli do chwili znalezienia jego ciała, modlono się i wzywano do uwolnienia popularnego kapłana. W Raportach Ministerstwa Spraw Wewnętrznych jest załącznik z 26 października 1984 roku dotyczący inicjatyw kleru rzymskokatolickiego, w którym przytoczone są liczne

⁹ *Męczennik prawdy i nadziei. Ks. Jerzy Popiełuszko*, red. A. Lewek, Warszawa 1986, s. 33.

¹⁰ J. Popiełuszko, *Bóg i Ojczyzna*, s. 240n.

¹¹ *Zapiski. Listy i wywiady ks. Jerzego Popiełuszki 1967–1984*, red. G. Bartoszewski, Warszawa 2009, s. 57.

apele o uwolnienie ks. Jerzego Popiełuszki¹². Najważniejsze były słowa św. Jana Pawła II wypowiedziane do Polaków 24 października 1984 roku podczas audiencji generalnej:

Was, drodzy Bracia i Siostry, proszę, abyście złączyli się ze mną w modlitwie o rychłe uwolnienie księdza Popiełuszki i jego powrót do pracy duszpasterskiej¹³.

Męczeńska śmierć ks. Jerzego nie zakończyła wyzwoleńczego oddziaływania jego osoby, ale wyniosła je na inny poziom. Odtąd męczennik stał się wielkim autorytetem w kwestii walki o wolność. Nie było przypadkiem, że Jan Paweł II w czasie audiencji generalnej 31 października 1990 roku zacytował fragment kazania ks. Popiełuszki o wolności:

Aby pozostać człowiekiem wolnym duchowo, trzeba żyć w prawdzie. Życie w prawdzie, to dawanie świadectwa na zewnątrz, to przyznanie się do niej i upominanie się o nią w każdej sytuacji. Prawda jest niezmienna. Prawdy nie da się zniszczyć taką czy inną decyzją, taką czy inną ustawą¹⁴.

Również w dziesiątą rocznicę męczeńskiej śmierci ks. Jerzego papież Jan Paweł II w telegramie do prymasa Józefa Glempa nazwał Popiełuszkę nieustraszonym obrońcą wolności¹⁵. Kwestia wolności była i jest stale podejmowana w kontekście ks. Jerzego Popiełuszki, zarówno z okazji jego beatyfikacji 6 czerwca 2010 roku, jak i w dalszych wspomnieniach. Wobec wysuwanych już w procesie toruńskim oskarżeń o pozareligijną działalność męczennika należy w kolejnych analizach ukazać prawdziwie humanistyczny i religijny wymiar jego nauczania na temat wolności i zniewolenia¹⁶.

---

¹² Por. *Dokumenty*, w: M. Kindziuk, *Jerzy Popiełuszko. Biografia*, s. 774n.

¹³ *Święty Jan Paweł II o księdzu Jerzym*, w: M. Kindziuk, *Jerzy Popiełuszko. Biografia*, s. 868.

¹⁴ Cyt. za: T. Kaczmarek, *Jan Paweł II wobec świadectwa ks. Jerzego Popiełuszki*, „Ateneum Kapłańskie” 143 (2004), s. 505.

¹⁵ Por. *Święty Jan Paweł II o księdzu Jerzym*, w: M. Kindziuk, *Jerzy Popiełuszko. Biografia*, s. 872.

¹⁶ Por. J. Naumowicz, *Ks. Jerzy Popiełuszko – klasyczny męczennik*, w: *Śmierć bł. ks. Jerzego Popiełuszki z perspektywy 30 lat*, red. M. Kindziuk, Warszawa 2016, s. 91.

2. Teologiczny wymiar wolności

Szczególnie kazania księdza Popiełuszki z okresu stanu wojennego przypominają, że człowiek jest obrazem Boga, przez co został wyniesiony do wielkiej nadprzyrodzonej godności, będącej nie tylko darem, ale i zobowiązaniem, gdyż wiąże się z próbą wolności, wyboru dobra lub zła¹⁷. Dogmatyka uczy, że egzystencja każdego człowieka ma charakter relacyjny, zakorzeniony w absolutnej wolności Boga Trójjedynego. Dlatego właściwym horyzontem odniesień potencjału wolności człowieka zarówno w wymiarze jednostkowym, jak i społecznym jest Trójca Święta¹⁸. W nauczaniu księdza Jerzego najgłębszy wymiar wolności płynie z tajemnicy zbawienia ofiarowanego całej ludzkości:

Chrystus umiera na krzyżu za całą ludzkość. [...] Może gdyby Chrystus umarł od kamieni, umarłby tylko jako jeden z Żydów. Gdyby położył głowę pod miecz, umarłby jak Rzymianin. Ale umierając jak niewolnik, na krzyżu, stał się bratem całej ludzkości, bo śmierć niewolników była śmiercią ludzi różnych narodowości¹⁹.

Ksiądz Jerzy wiązał wyzwolenie z całą misją Jezusa. Jego zdaniem w osobie Jezusa Chrystusa spełniły się dokładnie słowa proroka Izajasza: „posłał Mnie, abym [...] więźniom głosił wolność” (Łk 4, 18–19). Zdaniem Błogosławionego

cała działalność Jezusa Chrystusa zmierzała do tego, aby uświadomić ludziom, że do wolności zostali stworzeni, do wolności dzieci Bożych. [...] Bóg stworzył człowieka wolnym do tego stopnia, że może on Boga przyjmując lub Go odrzucić. Miłość nie istniałaby, gdybyśmy byli do niej zmuszani. Skąd więc na świecie niewola, dlaczego więzienia? Są więzienia niewidzialne, jest ich bardzo wiele. Są więzienia, w których ludzie rodzą się, rosną i umierają. Są więzienia systemów i ustrojów. Te więzienia nie tylko niszczą ciała, ale sięgają dalej, sięgają duszy, sięgają głęboko prawdziwej wolności²⁰.

---

¹⁷ Por. G. Bartoszewski, *Obraz życia i działalności księdza Jerzego Popiełuszki w świetle jego „Zapisków” (1980–1984)*, „Ateneum Kapłańskie” 143 (2004), s. 464.

¹⁸ Por. K.T. Wencel, *Traktat o człowieku*, w: K.T. Wencel, *Traktat o człowieku*, M. Błaza, D. Kowalczyk, *Traktat o sakramentach*, Warszawa 2007, s. 99 (Dogmatyka, 5).

¹⁹ J. Popiełuszko, *Kazania 1982–1984*, s. 53.

²⁰ J. Popiełuszko, *Kazania 1982–1984*, s. 73.

Powyższy fragment kazania Błogosławionego dobrze oddaje katolicki sens nauczania na temat wolności i zniewolenia. Ponieważ wola Boża jest ostateczną gwarancją wolności człowieka, grzech, będący sprzeciwem wobec niej, prowadzi do zniewolenia w najgłębszym wymiarze osobowym. Zbawienie Chrystusa dotyczące osobowego wymiaru wyzwolenia stanowi fundament wszystkich innych aspektów wolności: społecznego, kulturalnego, politycznego i gospodarczego²¹. Jak mówił Błogosławiony w kazaniu 17 czerwca 1984 roku:

Chrześcjanin ma być znakiem sprzeciwu w świecie. Sprzeciwu na wszelkiego rodzaju zło, fałsz, zakłamanie, niewolę, obłudę. Ma być światłem ukazującym światu, że jeden jest Pan, nieba i ziemi, który jest miłością, a wszystkie inne odmiany Panów kierujących się nienawiścią, przemocą i kłamstwem są na służbie przeciwnika Boga, na służbie szatana²².

Zdaniem Popiełuszki dziecięstwo Boże niesie ze sobą dziedzictwo wolności człowieka jako wymiar jego wielkości. Dlatego zachowanie godności, by móc powiększać dobro i zwyciężać zło stanowi o wewnętrznej wolności, nawet w warunkach zewnętrznego zniewolenia. Błogosławiony podkreślał konieczność wierności własnemu sumieniu, zwyciężania zła dobrem²³. W tym najgłębszym, teologicznym i duchowym wymiarze wolność i zniewolenie wiąże się z grzechem. Jak mówił ks. Jerzy w kazaniu 4 lutego 1979 roku:

Bo co spowodował grzech? Dwie sprawy: osłabił rozum i osłabił wolę. Rozum zaczął mylić się w odróżnianiu tego, co dobre a co złe, a wola stała się bardziej skłonna ku złemu niż dobremu, jak mówi św. Paweł: „Nie czynię dobra, którego chcę, ale czynię zło, którego nie chcę” (Rz 7, 19)²⁴.

Ta refleksja Błogosławionego jest zgodna z nauczaniem teologicznym przypominającym, że Jezus Chrystus nazwał się prawdą (por. J 14, 6)

---

²¹ Por. W. Słomka, *Wolność*, w: *Leksykon duchowości katolickiej*, red. M. Chmielewski, Lublin-Kraków 2002, s. 918.

²² *Rękopisy notatek i kazań*, w: M. Kindziuk, *Jerzy Popiełuszko. Biografia*, s. 864.

²³ Por. *Rozważania różańcowe księdza Jerzego Popiełuszki*, w: M. Kindziuk, *Jerzy Popiełuszko. Biografia*, s. 874; A. Lewek, *Ksiądz Jerzy Popiełuszko. Symbol ofiar komunizmu*, Warszawa 1995, s. 14n.

²⁴ *Rękopisy notatek i kazań*, w: M. Kindziuk, *Jerzy Popiełuszko. Biografia*, s. 858.

i wyraził zależność wolności od poznania prawdy: „poznacie prawdę, a prawda was wyzwoli” (J 8, 31n). Im człowiek bardziej zbliża się do Prawdy, tym bardziej staje się wolny. Jak stwierdził święty Jan Paweł II w encyklice *Veritatis splendor*: „Tylko wolność podporządkowana Prawdzie prowadzi osobę ludzką ku jej autentycznemu dobru” (nr 84)²⁵. Jerzy Popiełuszko nawiązywał do ewangelicznego nauczania na temat związku wolności z prawdą (por. J 8, 31n), podając przykład świętego Maksymiliana Kolbe, który przyjął dobrowolnie cierpienie i śmierć za bliźniego. Jak stwierdził Popiełuszko: „Na taką decyzję mogą się zdobyć tylko ludzie wewnętrznie wolni”²⁶. Ostatecznie w ujęciu teologicznym wolność łączy się nie tylko z prawdą, ale także z miłością²⁷. Na tym miejscu warto zauważyć i podkreślić solidny biblijny fundament nauczania Błogosławionego, który słusznie skupia się głównie na listach świętego Pawła i Ewangelii Janowej²⁸.

Wyżej wspomnianą, kluczową więź wolności z prawdą i miłością odnajdujemy jako rdzeń nauczania ks. Jerzego Popiełuszki na temat sprawiedliwości. Męczennik podjął ten wątek w kontekście rozważań bolesnych tajemnic różańca, stwierdzając:

Sprawiedliwość wypływa z Prawdy i Miłości. Im więcej w człowieku jest Prawdy i Miłości, tym więcej i sprawiedliwości. Sprawiedliwość musi iść w parze z miłością, bo bez miłości nie można być w pełni sprawiedliwym. Gdzie brak jest miłości i dobra, tam na ich miejsce wchodzi nienawiść i przemoc. A kierując się nienawiścią i przemocą, nie można mówić o sprawiedliwości. Bo nie ma sprawiedliwości w krajach, gdzie władanie opiera się nie na służbie miłości, ale na przemocy i zniewoleniu²⁹.

Znamienne jest, że ostatnie publiczne słowa Błogosławionego to szczególny apel o wewnętrzną wolność, skierowany do wiernych na

---

²⁵ Por. W. Słomka, *Wolność*, w: *Leksykon duchowości katolickiej*, red. M. Chmielewski, Lublin–Kraków 2002, s. 918n.

²⁶ J. Popiełuszko, *Kazania 1982–1984*, s. 59n.

²⁷ Por. W. Słomka, *Wolność*, w: *Leksykon duchowości katolickiej*, red. M. Chmielewski, Lublin–Kraków 2002, s. 919n.

²⁸ Por. J. Eckert, *Freiheit*, 2: *Biblich*, w: *Lexikon für Theologie und Kirche*, Bd. 4, Freiburg im Breisgau 2006, s. 99n.

²⁹ A. Lewek, *Książd Jerzy Popiełuszko. Symbol ofiar komunizmu*, s. 15n.

zakończenie rozważań różańcowych w Bydgoszczy 19 października 1984 roku: „Módlmy się, byśmy byli wolni od lęku, zastraszenia, ale przede wszystkim od żądzy odwetu i przemocy”³⁰. Taka wizja wolności bazuje na filozoficznym odróżnieniu przyczynowości natury i przyczynowości wolności, bez którego moralna odpowiedzialność pada ofiarą determinizmu. Jest ona bowiem związana z wolnością. Ważne jest też ukazanie przez Błogosławionego koniecznego zakorzenienia wolności w prawdzie oraz przekonanie o uzdolnieniu człowieka do wolności względem grzechu, prawa i śmierci, dzięki wysłużonej przez Chrystusa Bożej łasce³¹.

3. Wolność w przestrzeni kultury

Wyżej omówiona wolność oparta na prawdzie i miłości może być utożsamiona z „wolnością do”. Jako wolność wewnętrzna domaga się ona możliwości zewnętrznej realizacji dzięki „wolności od” wszelkiego rodzaju zewnętrznych ograniczeń, zwłaszcza ze strony władzy państwowej. Ten element nauczania księdza Jerzego Popiełuszki skupiał się głównie na wolności sumienia, swobodzie praktykowania religii i tworzenia kultury. 26 lutego 1984 roku Błogosławiony stwierdził w kazaniu:

Tyle mówi się dzisiaj o prawach ludzi, a zapomina się o prawie zasadniczym, prawie do wolności religijnej i wolności wychowania. Zapomina o tym państwo, które niekiedy zamienia się w apostoła wiary w tak zwanego „swojego boga”, który nazywa się ateizmem czy laicyzmem i każe kłaniać się całemu narodowi przed bogiem wymyślonym według własnych możliwości. Zapomina, że każdy człowiek ma prawo do zachowania swojej wiary i swojego światopoglądu³².

Ksiądz Jerzy 25 kwietnia 1982 roku mówił: „Nawet Ty, Boże, nie łamiesz ludzkiego sumienia. Dlatego prosimy, by sumień naszych rodaków nie zniewalano”³³. Katolicka etyka społeczna stale przypomina, że na

---

³⁰ Rozważania różańcowe księdza Jerzego Popiełuszki, w: M. Kindziuk, Jerzy Popiełuszko. Biografia, s. 877.

³¹ Por. K. Demmer, *Freiheit*, 5: *Theologisch-ethisch*, w: *Lexikon für Theologie und Kirche*, Bd. 4, s. 105n.

³² J. Popiełuszko, *Kazania 1982-1984*, s. 143.

³³ J. Popiełuszko, *Kazania 1982-1984*, s. 41.

podstawie prawa naturalnego i w świetle Objawienia najważniejszą wolnością jest wolność sumienia³⁴.

Zdaniem Błogosławionego „nieszanowanie prawa wolności, zwłaszcza wolności sumienia i przekonań, jest występowaniem przeciwko samemu Stwórcy”. Dlatego ks. Jerzy zdecydowanie sprzeciwiał się ustawodawstwu, które uderzało w wolność myśli i samorządność wyższych uczelni oraz w niezależną myśl młodzieży akademickiej³⁵. Ksiądz Popiełuszko jako duszpasterz związany ze środowiskiem twórców kultury podkreślał wagę wolności tego obszaru w kazaniu 25 września 1983 roku:

Kultura polska jest dobrem, na którym opiera się dobro duchowe Polaków. Ona stanowi o nas przez cały ciąg dziejów Ojczyzny bardziej niż siła materialna czy granice polityczne. Dzięki kulturze naród pozostał sobą, pomimo wieloletniej utraty niepodległości. Duchowo zawsze był niepodległy, ponieważ miał swoją wspaniałą kulturę³⁶.

W tym kontekście kaznodzieja przywoływał przykład Pawła Włodkowica, który mówił, że dobra kulturalne i moce duchowe zdobywa się dla przyszłości nie żelazem i mieczem, przemocą, siłą i gwałtem, ale wolnością, miłością i poszanowaniem praw:

Ludzi zdobywa się otwartym sercem, a nie zaciśniętą pięścią. Prawdziwa wiedza, prawdziwa mądrość, prawdziwa kultura nie znosi łańcuchów. Umysłu ludzkiego nie da się skrupować³⁷.

Zdaniem Błogosławionego „wszelkie próby krępowania wolności ludzkiego umysłu, który ma tworzyć kulturę, działają na szkodę kultury”³⁸.

Ksiądz Jerzy Popiełuszko w kazaniu wygłoszonym 25 grudnia 1983 roku relacjonował główne treści zawarte w orędziach Jana Pawła II na Światowy Dzień Pokoju. Znajdujemy w tym wystąpieniu również ważną refleksję na temat wolności sumienia. Kapłan mówił:

---

³⁴ Por. K. Wojtyła, *Katolicka etyka społeczna*, Lublin 2018, s. 85.

³⁵ J. Popiełuszko, *Kazania 1982–1984*, s. 99n.

³⁶ J. Popiełuszko, *Kazania 1982–1984*, s. 105.

³⁷ J. Popiełuszko, *Kazania 1982–1984*, s. 108.

³⁸ J. Popiełuszko, *Kazania 1982–1984*, s. 108.

Być wolnym, to żyć zgodnie ze swym sumieniem. W tym wolność sumienia i religii jest pierwszym i niezbywalnym prawem osoby ludzkiej³⁹.

Błogosławiony często wzywał do demaskowania kłamstwa, gdyż jego zdaniem odważne świadczenie prawdy jest drogą prowadzącą bezpośrednio do wolności⁴⁰. Dlatego też zdecydowanie sprzeciwiał się cenzurze, której ofiarą w tamtej epoce padały głównie katolicy publikacje⁴¹. W swych postulatach ks. Jerzy opierał się na niekwestionowanych prawach człowieka, do których należy między innymi wolność religijna, wolność sumienia, słowa i zrzeszania się⁴².

4. Wolność w wymiarze społeczno-politycznym

Jak słusznie przypomina znawca homiletyki, ks. Antoni Lewek, w polskim kaznodziejstwie patriotycznym od czasu rozbiorów dominowało modlitewne wołanie: „Ojczyznę wolną racz nam wrócić, Panie”. Mówcom chodziło w pierwszym rzędzie o uwolnienie narodu polskiego spod wrogich rządów zaborcy lub okupanta, czyli o wolność od zewnętrznych ciemnych. Ale wielcy kaznodzieje patriotyczni, do jakich zaliczamy także księdza Jerzego Popiełuszkę, apelowali do swych rodaków, by zabiegali przede wszystkim o wolność wewnętrzną. Dotychczasowe refleksje pokazały dobitnie, że Błogosławionemu chodziło w pierwszej kolejności o wyzwolenie z niewoli grzechów i wad narodowych. Nie zmienia to faktu, że w jego kazaniach przeważają rozważania na temat Ojczyzny wolnej od zewnętrznych wrogów⁴³. Wolność w wymiarze społeczno-politycznym była w jego ujęciu konsekwencją wolności wewnętrznej. Rozumieli to również prześladowcy. O wadze oddziaływania księdza Jerzego świadczą Raporty Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. Znamienne jest to, na jakie treści zwracano w nich uwagę. W załączniku do punktu

³⁹ J. Popiełuszko, *Kazania 1982-1984*, s. 129n.

⁴⁰ Por. J. Popiełuszko, *Kazania 1982-1984*, s. 57n.

⁴¹ Por. J. Popiełuszko, *Kazania 1982-1984*, s. 111.

⁴² Por. K. Hilpert, *Menschenrechte*, 1: *Theologisch-ethisch*, w: *Lexikon für Theologie und Kirche*, Bd. 7, Freiburg im Breisgau 2006, s. 120.

⁴³ Por. A. Lewek, *Kaznodziejstwo patriotyczne ks. Jerzego Popiełuszki*, „Ateneum Kapłańskie” 143 (2004), s. 483n.

dotyczącego działania kleru katolickiego, a konkretnie nabożeństwa z udziałem księdza Jerzego Popiełuszki w kościele Podwyższenia Krzyża Świętego w Bytomiu w dniu 8 października 1984 roku, przytoczono, jako szczególnie ważne, słowa Błogosławionego o wewnętrznej wolności w warunkach zewnętrznego zniewolenia⁴⁴.

Dla Popiełuszki podstawą prawdziwych relacji społecznych, w tym również państwowych, była wolność. Znamienne pod tym względem są słowa jego kazania z 26 września 1982 roku: „Gdzie praw ludzkich do prawdy, wolności, sprawiedliwości się nie szanuje, tam nie ma i nie będzie pokoju”⁴⁵. Dlatego jego zdaniem sprawiedliwość zabrania ograniczenia wolności człowieka przez lawinę coraz to nowych, wygodnych dla władzy aktów prawnych. Bowiem „im więcej ograniczeń swobód obywatelskich, tym ustrój jest mniej humanistyczny”⁴⁶. W 1983 roku w nawiązaniu do pielgrzymki Jana Pawła II do Polski ks. Jerzy mówił:

Państwo jest istotnie suwerenne, jeśli rządzi społeczeństwem i zarazem służy dobru wspólnemu społeczeństwa i jeśli pozwala narodowi realizować właściwą mu podmiotowość, właściwą tożsamość⁴⁷.

Wartą zauważenia cechą kaznodziejstwa Popiełuszki jest tendencja do tego, by w omawianiu społeczno-politycznych aspektów wolności powoływać się na największe autorytety, w tym głównie na świętego Jana Pawła II. Przykładem może być wspomniane już kazanie zbierające myśli papieża z orędzi na Światowe Dni Pokoju: „Bez głębokiego i powszechnego poszanowania wolności, człowiek nie utrzyma pokoju”⁴⁸.

Ksiądz Jerzy Popiełuszko zdawał sobie sprawę z tego, że upominanie się o wolność dla siebie i bliźnich wymaga cnoty męstwa. Jeśli w społeczeństwie obywatele nie wykazują się męstwem, stają się zwykłymi niewolnikami, wyrządzając krzywdę sobie, swojej ludzkiej osobowości, rodzinie, grupie zawodowej, narodowi, państwu i Kościołowi. Z drugiej strony

---

⁴⁴ Por. *Dokumenty*, w: M. Kindziuk, *Jerzy Popiełuszko. Biografia*, s. 772.

⁴⁵ J. Popiełuszko, *Kazania 1982–1984*, s. 55.

⁴⁶ J. Popiełuszko, *Kazania 1982–1984*, s. 156.

⁴⁷ J. Popiełuszko, *Kazania 1982–1984*, s. 94.

⁴⁸ J. Popiełuszko, *Kazania 1982–1984*, s. 129n.

biada władcom, którzy chcą pozyskać obywatela za cenę zastraszania i niewolniczego lęku. Jeśli władza rządzi zastraszonymi obywatelami, obniża swój autorytet, zubaża życie narodowe, kulturalne i wartości życia zawodowego. Troska więc o męstwo powinna leżeć w interesie zarówno władzy, jak i obywateli⁴⁹.

Zdaniem Popiełuszki,

komu nie udało się zwyciężyć sercem i rozumem, usiłuje zwyciężyć przemocą. Każdy przejaw przemocy dowodzi moralnej niższości. Najwspanialsze i najtrwalsze walki, jakie zna ludzkość, jakie zna historia, to walki ludzkiej myśli; najnędniejsze i najkrótsze to walki przemocą. Idea, która potrzebuje broni, by się utrzymać, sama obumiera. Idea, która utrzymuje się tylko przy użyciu przemocy, jest wypaczona. Idea, która jest zdolna do życia, podbija sobą; za nią spontanicznie idą miliony⁵⁰.

Taką siłę widział ks. Popiełuszko w Związku Zawodowym „Solidarność”⁵¹.

Wziąwszy pod uwagę powyższe rozważania trzeba zmierzyć się z wysuwany czasami oskarżeniem, jakoby ks. Jerzy Popiełuszko był popularyzatorem „teologii wyzwolenia”, gdyż głosił teorię wyzwolenia od socjalizmu. W tym kontekście przypomina się, że wolność w bogactwie swych wymiarów została ukazana w adhortacji Pawła VI *Evangelii nuntiandi* z 1975 roku, która zapewne kształtowała wizję duszpasterstwa w pierwszych latach kapłaństwa ks. Jerzego. Tam idea wyzwolenia została podporządkowana ewangelizacji. Dokument ten potwierdził obowiązek zaangażowania wszystkich wiernych w rozwiązywanie problemów społecznych. Piotr Nitecki stawia pytanie, czy wobec tego nazywanie ks. Popiełuszki przedstawicielem „teologii wyzwolenia” nie budzi niepokojów o to, że głoszona przez niego nauka była skażona pewnego rodzaju mesjanizmem politycznym, usiłującym pod osłoną wartości chrześcijańskich głosić określony program politycznej opozycji w stosunku do sił sprawujących władzę. W tym kontekście trzeba stwierdzić, że dla Popiełuszki Jezus Chrystus nie był wzorem opozycjonisty uczącego, jak

---

⁴⁹ J. Popiełuszko, *Kazania 1982-1984*, s. 87n; A. Lewek, *Ksiądz Jerzy Popiełuszko. Symbol ofiar komunizmu*, s. 17n; *Rozważania różańcowe księdza Jerzego Popiełuszki*, w: M. Kindziuk, *Jerzy Popiełuszko. Biografia*, s. 876.

⁵⁰ J. Popiełuszko, *Kazania 1982-1984*, s. 152n.

⁵¹ Por. *Rozważania różańcowe księdza Jerzego Popiełuszki*, w: M. Kindziuk, *Jerzy Popiełuszko. Biografia*, s. 877; A. Lewek, *Ksiądz Jerzy Popiełuszko. Symbol ofiar komunizmu*, s. 18n.

przemieniać złe struktury społeczne. Ksiądz Popiełuszko, jak to wynika z dotychczasowych analiz, głosił Zbawiciela uwalniającego człowieka od tkwiącego w nim zła i słabości mocą nadprzyrodzonej łaski, wspierającej ludzki wysiłek. Ksiądz Jerzy propagował podstawowe idee antropologii chrześcijańskiej, różnej od marksistowskiej wizji życia i działania. Odrzucał przemoc jako metodę walki o prawa społeczne. Głosił idee miłości do każdego człowieka, broniącej przed wszelkim zniewoleniem. Chodziło mu najpierw o przemianę samego człowieka, a w konsekwencji tego, również o przemianę struktur. Jak słusznie zauważa Nitecki, Popiełuszko nie głosił programu społeczno-politycznego, ale podejmował dzieło ewangelizacji, które nie było skierowane przeciwko nikomu⁵².

Nie zmienia to faktu, że Błogosławiony odważnie stawał po stronie uwięzionych. 28 lutego 1982 roku ks. Popiełuszko odprawił Mszę św. w intencji pozbawionych wolności. Wygłoszono w jej trakcie kazanie, które, choć nie jest jego autorstwa, oddaje jego stanowisko, co sprawiło, że znalazło się w zestawie jego dorobku homiletycznego. W kazaniu czytamy, że Kościół staje po stronie tych, którym odebrano wolność. Postulowano w nim uwolnienie internowanych, wolność działania Związku Zawodowego „Solidarność”, zaprzestanie łamania sumień żądaniami podpisania deklaracji o różnych treściach. Przypomniano, że ograniczenie należnej człowiekowi wolności prowadzi do protestu, buntu, a nawet wojny⁵³.

Ksiądz Jerzy Popiełuszko potrafił używać mocnych słów, upominając się o wolność. W jednym z kazań mówił o narodzie, który czuje się jak w „zorganizowanym więzieniu”⁵⁴. Przejmujące były również jego słowa o dzieciach oczekujących powrotu rodziców z internowania⁵⁵. W kontekście tak dramatycznych wydarzeń zrozumiałe są akcenty mesjanistyczne, porównujące Polskę czasu niewoli do rozpiętego na krzyżu Chrystusa⁵⁶. Zdaniem Popiełuszki

---

⁵² Por. P. Nitecki, *Znak zwycięstwa. Ksiądz Jerzy Popiełuszko 1947–1984*, Wrocław 1990, s. 287–302.

⁵³ Por. J. Popiełuszko, *Kazania 1982–1984*, s. 35–37.

⁵⁴ Por. J. Popiełuszko, *Kazania 1982–1984*, s. 50.

⁵⁵ Por. J. Popiełuszko, *Kazania 1982–1984*, s. 40. 46n.

⁵⁶ Por. J. Popiełuszko, *Kazania 1982–1984*, s. 54.

wszystkie krzyże życia naszego osobistego i społecznego muszą doprowadzić do zmartwychwstania Ojczyzny w pełni wolnej i sprawiedliwej⁵⁷.

Na koniec omawiania tego społeczno-politycznego aspektu wolności warto powrócić do myśli o wolności sumienia. Ksiądz Popiełuszko, powtarzając żądanie amnestii dla uwięzionych w stanie wojennym, przypominał, że nie może być zrzuconie kajdan z rąk, a założenie ich na duszę. Przy tej okazji cytował list kobiet uwięzionych w Fordonie:

Chcemy wyjść na wolność, ale nie za wszelką cenę. Nie za cenę wyrzeczenia się ideałów, nie za cenę zdrady samego siebie i tych, którzy nam zaufali⁵⁸.

5. Dzieje niewoli narodu polskiego

Każdy totalitaryzm na ziemiach polskich kojarzy się z represjami wobec duchowieństwa, które były próbą eliminacji głoszonych przez nich wartości religijno-moralnych, sprzecznych z doktryną, w imię której próbowano zniewolić naród. Tak było podczas zaborów, podczas okupacji hitlerowskiej i w okresie realnego socjalizmu⁵⁹. Ksiądz Jerzy Popiełuszko dobrze znał i przypominał dzieje polskiej walki o niepodległość⁶⁰. Najdobitniej przedstawił je w kazaniu 30 stycznia 1983 roku. Mówił wtedy:

Od początku dziejów naszej Ojczyzny praojcowie nasi przelewali krew, aby nie pozwolić obcej przemocy na odebranie największej wartości narodowej, na odebranie wolności. Bo „walka o wolność, gdy się raz zaczyna, z ojca krwią spada dziedzictwem na syna” (Adam Mickiewicz, *Giaur*). Umieli Polacy bronić Ojczyzny przed najeźdźcą, umieli upominać się o prawdziwą i pełną wolność dla niej w czasie zaborów. Towarzyszyły im zawsze światła Ewangelii Chrystusa, że wolność jest darem Boga samego. Wiele było powstań i zrywów narodowych, z których na szczególną uwagę zasługują powstania listopadowe i styczniowe, bo oba tak wciąż są nam bliskie i tak wiele jest w nich analogii do naszej rzeczywistości⁶¹.

---

⁵⁷ J. Popiełuszko, *Kazania 1982-1984*, s. 56.

⁵⁸ J. Popiełuszko, *Kazania 1982-1984*, s. 77.

⁵⁹ Laickość państwa lansowana przez państwa totalitarne, między innymi przez sowiecką Rosję i hitlerowskie Niemcy, przejawiała się w narzucaniu światopoglądu naturalistyczno-ateistycznego. Por. S. Kowalczyk, *Wolność religijna*, 1: *Aspekt społeczny*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 20, red. E. Gigilewicz, Lublin 2014, k. 896n.

⁶⁰ Por. P. Nitecki, „Z miłości umarłeś...”. *O miłości Ojczyzny i Kościoła w czasach komunizmu w dwudziestolecie męczeństwa ks. Jerzego Popiełuszki*, „*Ateneum Kapłańskie*” 143 (2004), s. 431.

⁶¹ J. Popiełuszko, *Kazania 1982-1984*, s. 67-68.

W dalszej części kazania Błogosławiony dzielił się szerzej swymi refleksjami na temat powstań z roku 1830 i 1863. Przypomniął też pierwszą wojnę światową i odzyskanie niepodległości, oraz walkę o jej zachowanie, czego dobitnym przykładem był „Cud nad Wisłą”. Błogosławiony zakończył to szczególne kazanie omówieniem drugiej wojny światowej i powstania warszawskiego z 1944 roku⁶².

Również okres powojenny był charakteryzowany przez księdza Jerzego jako czas ograniczenia wolności:

Ludzie pracy i całe społeczeństwo przeżywało w Polsce udrękę podstawowych praw osoby ludzkiej, ograniczenie wolności myślenia, światopoglądu, wyznawania Boga, wychowania młodego pokolenia. Wszystko to było tłumione⁶³.

Mimo to, jak przypominał Błogosławiony,

dążność do wolności nie skończyła się i po II wojnie światowej. Mieliśmy przykłady kolejnych zrywów narodu, zrywów, w których bardziej niż o chleb powszedni wolano o prawo do wolności, o poszanowanie ludzkiej godności. Bo te prawa szanowane nie były⁶⁴.

Refleksje księdza Jerzego nad dziejami polskiej walki o wyzwolenie nie były wyliczaniem głównie klęsk, ale wlewaniem w serca nadziei na przyszłość. Jak mówił 26 grudnia 1982 roku,

ziarno troski o dom ojczyzny, rzucone w polską glebę w sierpniu 1980 roku, podlane krwią, łzami, cierpieniem i bólem naszych sióstr i braci, w ostatnim roku musi przynieść dobre owoce⁶⁵.

Nadzieja na przyszłość w nauczaniu księdza Popiełuszki wiązała się z macierzyńską opieką Maryi nad naszym narodem. Błogosławiony odczytywał na nowo nasze dzieje w kontekście mariologicznym, czego najlepszym przykładem jest fragment kazania z 19 maja 1983 roku, w którym podkreślił opiekę Maryi od początku polskiej państwowości,

---

⁶² Por. J. Popiełuszko, *Kazania 1982–1984*, s. 69–71.

⁶³ *Rozważania różańcowe księdza Jerzego Popiełuszki*, w: M. Kindziuk, *Jerzy Popiełuszko. Biografia*, s. 877.

⁶⁴ J. Popiełuszko, *Kazania 1982–1984*, s. 71.

⁶⁵ J. Popiełuszko, *Kazania 1982–1984*, s. 65.

wymieniając bitwę pod Grunwaldem, potop szwedzki, odsiecz wiedeńską, zabory, cud nad Wisłą oraz okres powojennego zniewolenia, ateizmu i laicyzacji⁶⁶.

Analizowane dotąd nauczanie księdza Jerzego na temat znaczenia wolności i niepodległości Polaków w pełni usprawiedliwia jego tezę, że

naród z tysiącletnią tradycją chrześcijańską zawsze będzie dążył do pełnej wolności. Bo dążenia do wolności nie pokona się przemocą, gdyż przemoc jest siłą tego, kto nie posiada prawdy. Człowieka można przemocą ugiąć, ale nie można go zniewolić. Polak miłujący Boga i Ojczyznę powstanie z każdego poniżenia, bo zwykł klękać tylko przed Bogiem⁶⁷.

Te słowa męczennika znalazły potwierdzenie już w samej reakcji na jego zamordowanie. Z napisów wokół kościoła świętego Stanisława Kostki w Warszawie, umieszczonych po ujawnieniu zbrodni, można było wydobyć wiele takich, które mówiły o dalszej walce z systemem opresji. Dla przykładu warto zacytować następujące: „Ojczyznę wolną od systemu zbrodni racz nam zwrócić Panie!”⁶⁸.

Zakończenie

Znamienne jest, że film poświęcony Błogosławionemu w reżyserii Rafała Wieczyńskiego z 2009 roku nosi tytuł *Popiełuszko. Wolność jest w nas*. Autorzy filmu słusznie zauważyli, że kwestia wolności stanowiła jedną z fundamentalnych trosk księdza Jerzego. Teza ta jest zgodna z powyższymi wynikami badań nad jego działaniami i twórczością. Trafnym podsumowaniem refleksji nad wolnością w życiu i pismach Błogosławionego są słowa Piotra Andrzejewskiego:

Był przywódcą w walce toczonej przez nas w obronie niepodległości jednostkowej, wewnętrznej, przeciwko opresji systemu, który niewolił, a przynajmniej upokarzał albo starał się człowieka kształtować w kłamstwie, a nie w prawdzie. Dzisiaj jest dość łatwo reprezentować poglądy, za które nie trzeba ponosić odpowiedzialności. Wówczas ludzie wychodzili z systemu zniewolenia komunistycznego, państwa totalitarnego, w którym co innego się mówiło, a co innego robiło i jeszcze co innego

---

⁶⁶ Por. J. Popiełuszko, *Kazania 1982–1984*, s. 89.

⁶⁷ J. Popiełuszko, *Kazania 1982–1984*, s. 72.

⁶⁸ *Ks. Jerzy Popiełuszko. Życie i śmierć. Dokumenty i wspomnienia*, Paryż 1986, s. 174.

myślało. Zasadą tego systemu było kłamstwo: i na zewnątrz, i sobie samemu. Walka o niepodległość zaczynała się od walki o niepodległość jednostki po to, żeby wolne jednostki mogły walczyć o niepodległość narodu⁶⁹.

Powyższa analiza biografii i nauczania bł. ks. Jerzego pozwala wyprowadzić wnioski, że wszystkie istotne aspekty chrześcijańskiego rozumienia wolności były mu znane. Zarówno filozoficzno-teologiczna wizja wolności, jak i jej realizacja w sferze kultury oraz w rzeczywistości społeczno-politycznej była ujmowana przez męczennika w aspekcie wolności „od” i wolności „do”, o którym znawca tematu pisze w następujący sposób:

Pełnia wolności ludzkiej realizuje się w sprzężeniu zwrotnym wolności od i wolności do; wolność od ograniczeń implikuje odpowiednie wykorzystanie wolności i dawanych przez nią możliwości w wolności do wolnego daru, działania wyzwalamy innych w zakresie indywidualnym i społecznym⁷⁰.

Bibliografia

Andrzejewski P., *Niepodległość wewnętrzna*, w: A. Olędzki, *Ksiądz Jerzy Popiełuszko. Spotkania po latach. Wywiady*, Kraków 2010, s. 211–229.

Bartoszewski G., *Obraz życia i działalności księdza Jerzego Popiełuszki w świetle jego „Zapisków” (1980–1984)*, „Ateneum Kapłańskie” 143 (2004), s. 459–475.

Demmer K., *Freiheit, 5: Theologisch-ethisch*, w: *Lexikon für Theologie und Kirche*, Bd. 4, Freiburg im Breisgau 2006, s. 105n.

Eckert J., *Freiheit, 2: Biblisch*, w: *Lexikon für Theologie und Kirche*, t. 4, Freiburg im Breisgau 2006, s. 99n.

Hilpert K., *Menschenrechte, 1: Theologisch-ethisch*, w: *Lexikon für Theologie und Kirche*, Bd. 7, Freiburg im Breisgau 2006, s. 120–125.

Kaczmarek T., *Jan Paweł II wobec świadectwa ks. Jerzego Popiełuszki*, „Ateneum Kapłańskie” 143 (2004), s. 494–507.

Kindziuk M., *Jerzy Popiełuszko. Biografia*, Kraków 2018.

Kindziuk M., *Matka świętego. Poruszające świadectwo Marianny Popiełuszko*, Kraków 2012.

Kowalczyk S., *Wolność religijna, 1: Aspekt społeczny*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 20, red. E. Gigilewicz, Lublin 2014, k. 896n.

---

⁶⁹ P. Andrzejewski, *Niepodległość wewnętrzna*, w: A. Olędzki, *Ksiądz Jerzy Popiełuszko. Spotkania po latach. Wywiady*, Kraków 2010, s. 212.

⁷⁰ K. Stola, *Wolność, 2: Aspekt teologiczny*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 20, red. E. Gigilewicz, Lublin 2014, k. 894n.

- Ks. Jerzy Popiełuszko. *Życie i śmierć. Dokumenty i wspomnienia*, Paryż 1986.
- Lewek A., *Kaznodziejstwo patriotyczne ks. Jerzego Popiełuszki*, „Ateneum Kapłańskie” 143 (2004), s. 476–493.
- Lewek A., *Ksiądz Jerzy Popiełuszko. Symbol ofiar komunizmu*, Warszawa 1995.
- Męczennik prawdy i nadziei. Ks. Jerzy Popiełuszko*, red. A. Lewek, Warszawa 1986.
- Naumowicz J., *Ks. Jerzy Popiełuszko – klasyczny męczennik*, w: *Śmierć bł. ks. Jerzego Popiełuszki z perspektywy 30 lat*, red. M. Kindziuk, Warszawa 2016, s. 87–110.
- Nitecki P., „*Z miłości umarłeś...*”. *O miłości Ojczyzny i Kościoła w czasach komunizmu w dwudziestolecie męczeństwa ks. Jerzego Popiełuszki*, „Ateneum Kapłańskie” 143 (2004), s. 427–434.
- Nitecki P., *Znak zwycięstwa. Ksiądz Jerzy Popiełuszko 1947–1984*, Wrocław 1990, s. 287–302.
- Popiełuszko J., *Bóg i Ojczyzna*, Warszawa 1984.
- Popiełuszko J., *Kazania 1982–1984*, Warszawa 1992.
- Słomka W., *Wolność*, w: *Leksykon duchowości katolickiej*, red. M. Chmielewski, Lublin–Kraków 2002, s. 917–920.
- Stola K., *Wolność, 2: Aspekt teologiczny*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 20, red. E. Gigilewicz, Lublin 2014, k. 894n.
- Wencel K.T., *Traktat o człowieku*, w: K.T. Wencel, *Traktat o człowieku*, M. Błaza, D. Kowalczyk, *Traktat o sakramentach*, Warszawa 2007 (Dogmatyka, 5).
- Wojtyła K., *Katolicka etyka społeczna*, Lublin 2018.
- Zapiski. Listy i wywiady ks. Jerzego Popiełuszki 1967–1984*, red. G. Bartoszewski, Warszawa 2009.